पीताम्बर शर्मा र भीमप्रसाद सुवेदी । सन् २०२५ । *नेपाल्स सोसल डेमोग्राफी रिभिजिटेड* । काठमाडौँ : सोसल साइन्स बहाः ।

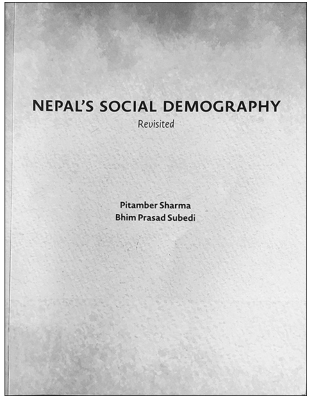

भूगोलविद्द्वय पीताम्बर शर्मा र भीमप्रसाद सुवेदीद्वारा लिखित पुस्तक *नेपाल्स सोसल डेमोग्राफी रिभिजिटेड* सोसल साइन्स बहाःले सन् २०२५ मा प्रकाशित गरेको हो । नेपालको जनसङ्ख्याबारे लेखिएको यो पुस्तकले सन् १९५२/५४ देखि सन् २०२१ सम्मका राष्ट्रिय जनगणनाले सङ्कलन गरेका तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको छ । प्रशस्त तालिका र मानचित्र प्रयोग गरी तथ्याङ्कलाई सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएकाले पाठकले जनसङ्ख्याका आयामहरू सजिलै बुझ्न सक्छन् । दश अध्यायमा विभाजित पुस्तकको पहिलो अध्यायले यो पुस्तक लेखिनुको सन्दर्भ खुलाउँछ । यसमा लेखकद्वयले नयाँ संविधानपछि नेपाल सङ्घीय गणतन्त्र बनेको एवम् समानुपातिक समावेशी सहभागिताको सिद्धान्त अपनाएको हुनाले अपेक्षा गरेका परिवर्तनबारे योजना

बनाउने, कार्यान्वयनको रणनीति बनाउने र मूल्याङ्कन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम जनगणना हो भन्ने सन्देश दिएका छन् । जनगणनाको पृष्ठभूमि, तथ्याङ्क सङ्कलन, सुपरिवेक्षण र अनुगमन विधिबारे भने लेखकद्वयले केही बताएका छैनन् । तीबारे पनि छोटकरीमा केही उल्लेख गरेको भए फलदायी नै हुने थियो ।

पुस्तकको दोस्रोदेखि पाँचौँ अध्यायसम्म जनसङ्ख्यासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने प्रमुख पाटाहरूबारे चर्चा गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०२१ सम्मका जनगणनाको तथ्याङ्क केलाउँदै राष्ट्रिय जनसङ्ख्यामा आएको परिवर्तनबारे लेखाजोखा गरिएको छ । जस्तै, वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धि दर, लैङ्गिक अनुपात, घरधुरीको आकार, उमेर समूह, भौगोलिक क्षेत्र (हिमाल, पहाड, तराई) र सहरी जनसङ्ख्यामा आएका परिवर्तन आदि । त्यसै गरी, नयाँ संविधानपछि बनेका सात प्रदेशको जनसङ्ख्या र तिनमा सन् २०११ र सन् २०२१ को जनगणनाको बीचमा आएको वृद्धि पनि केलाइएको छ । सन् २०२१ को जनगणना नयाँ संविधान लागू भए पछिको पहिलो जनगणना हो । त्यसैले यस अघिका जनगणनामा प्रदेशअनुसार तथ्याङ्क विश्लेषण हुने कुरै भएन । तर लेखकद्वयलाई सबै जनगणनाको मूल डेटाबेसमा पहुँच थियो भनेर मान्ने हो भने कम्तीमा सन् १९९१ देखि यताको तथ्याङ्कलाई प्रदेशको आधारमा विश्लेषण गरेको भए अझ प्रभावकारी हुने थियो । यद्यपि, तीन नदीको जलाधार क्षेत्र (कोशी, गण्डकी र कर्णाली) को आधारमा सन् १९९१ देखि सन् २०२१ सम्मको जनसङ्ख्या र यसको वृद्धि दर विश्लेषण गरिएको छ, जुन यो अध्यायको उल्लेखनीय पक्ष हो । मूलतः यो अध्यायमा लेखकद्वयले देशको जनसङ्ख्याको घट्दो वृद्धि दर र बदलिँदो उमेर संरचना (काम गर्ने उमेर समूह, १५ देखि ६४ वर्ष, को बढ्दो क्रम) तथा हिमाल-पहाडबाट तराई र भित्री तराईमा तथा ग्रामीण भेगबाट सहरी भेगमा भएको जनसङ्ख्या स्थानान्तरणलाई प्रकाश पारेका छन् ।

लेखकहरूले जनसङ्ख्या वृद्धि दरमा आएको गिरावटलाई तेस्रो अध्यायमा समेटेका छन् । चार ओटै भौगोलिक क्षेत्रमा सन् १९९१ देखि जनसङ्ख्याको दशकीय वृद्धि कम हुँदै गए पनि तराई र भित्री तराईको तुलनामा हिमाल र पहाडमा यस्तो वृद्धि एकदमै कम छ । सन् २००१–२०११ को अन्तर-जनगणना दशकमा पहिलो पटक २७ जिल्लाको जनसङ्ख्या घटेको देखिन्छ । ती सबै हिमाली र पहाडी जिल्ला थिए । यस्तै, सन् २०११–२०२१ को अन्तर-जनगणना दशकमा ३४ जिल्लाको जनसङ्ख्या घटेको पाइयो । ती पनि पहिलेजस्तै सबै हिमाली र पहाडी जिल्ला थिए । रोजगारी, अध्ययन वा व्यापार गर्ने उद्देश्यले आफ्नो जन्मथलो या सँधै बसिरहने ठाउँ छोडेर ६ महिनाभन्दा बढी देशबाहिर बस्ने जनसङ्ख्यालाई अनुपस्थित जनसङ्ख्या भनिन्छ । सन् १९८१ देखि सन् २०२१ सम्मका जनगणनामा यस्तो अनुपस्थित जनसङ्ख्याको लेखाजोखा पनि यस अध्यायमा गरिएको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा यस्तो जनसङ्ख्याको अनुपात बढ्दै गएको छ । सन्

२०२१ मा यो अनुपात पहाडमा सबभन्दा बढी छ भने प्रदेशहरूमा सुदूरपश्चिम र गण्डकीमा सबभन्दा बढी छ । त्यस्तै, गन्तव्य क्षेत्रको आधारमा भन्नुपर्दा नेपाली सबभन्दा बढी पश्चिम एशिया र त्यसपछि भारतमा जाँदा रहेछन् । आफ्नो घरपरिवारमा अनुपस्थित हुनुपर्ने कारण पनि यस अध्यायमा खुलाइएको छ, जसमा सबभन्दा बढी नोकरी वा मजदुरी देखिएको छ । देशको जनसङ्ख्यामा भएका यी परिवर्तनका प्रमुख दुई विशेषता औँल्याइएको छ : पहिलो, बसाइँसराइ र घट्दो वृद्धि दरले हिमाल-पहाडमा जनसङ्ख्या घट्नु; दोस्रो, वैदेशिक रोजगारीका लागि ठुलो हिस्सा देशबाहिर जानु ।

चौथो अध्यायले सन् १९५२/५४ देखि सन् २०२१ सम्म वृद्ध जनसङ्ख्या (६० वर्ष र सोभन्दा माथि) को विश्लेषण गरेको छ । कुल जनसङ्ख्या वृद्धि दरभन्दा वृद्ध जनसङ्ख्या वृद्धि दर करिब तीन गुणा बढी देखिन्छ । यसले भविष्यमा स्वास्थ्य सेवा र सामाजिक सुरक्षामाथि राज्यले ठुलो जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने सङ्केत गर्छ । लेखकद्वयले यो तथ्यलाई देशका योजनाकार र नीति-निर्माताहरूले गम्भीर रूपमा लिनुपर्ने तर्क गरेका छन् । यहाँ वृद्ध जनसङ्ख्यालाई कलिलो उमेरको जनसङ्ख्या (१५ वर्षभन्दा मुनि) र परिपक्व जनसङ्ख्या (१५ देखि ५९ वर्षसम्म) सँग पनि तुलना गरिएको छ । सन् २०२१ सम्म आइपुग्दा वृद्धको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढेको देखिन्छ । सन् १९९१ देखि यता निर्भरता अनुपात (जसले उत्पादक जनसङ्ख्या [१५ देखि ५९ वर्षसम्म] माथि निर्भरताको बोझलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ) घट्दै गएको देखिन्छ । यो एक सकारात्मक सूचक हो । यसले पछिल्लो समय देशमा काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या वृद्धि भएको जनाउँछ । यद्यपि, यो प्रवृत्ति लामो समयसम्म नरहने जिकिर लेखकद्वयको छ । सन् १९८१ देखि सन् २०२१ सम्मको जनगणनाका आधारमा औसत आयुलाई केलाउँदै वृद्ध जनसङ्ख्याको अनुपात बढ्दै जाँदा औसत आयु पनि बढ्दै जाने गणितीय तथ्यलाई पनि यहाँ प्रकाश पारिएको छ । साथै, सन् २०२१ को जनगणनाले वृद्ध जनसङ्ख्याको अनुपात र अनुपस्थित जनसङ्ख्याको अनुपातबीच सकारात्मक सह-सम्बन्ध रहेको पनि देखाउँछ । अन्त्यमा, आर्थिक रूपमा सक्रिय हुन सक्ने जनसङ्ख्या देशबाहिर जाँदा, जमिन बाँझो भई कृषि उत्पादनमा हुने कमी, र जङ्गली जनावरबाट बालीमा हुने क्षतिले गाउँमा बस्ने वृद्ध व्यक्तिमाथि ठुलो चुनौती आइलाग्छ भन्ने तर्क लेखकहरूले अघि सारेका छन् ।

पाँचौँ अध्यायले सन् २०२१ को जनगणनाको आधारमा आन्तरिक बसाइँसराइसम्बन्धी तथ्याङ्क विश्लेषण गरेको छ । व्यक्तिको गणना भएको पालिका र जन्म भएको पालिका फरक भएमा वा जन्म नेपालबाहिर भएमा आप्रवासी मानिएको छ, बसाइँसराइको अवधि जतिसुकै भए पनि । यो अध्यायमा लेखकद्वयले एउटै जिल्लाभित्र अर्को पालिकाबाट भएको बसाइँसराइ र एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा भएको बसाइँसराइलाई पनि प्रकाश पारेका छन् । आन्तरिक बसाइँसराइका कारण पनि उल्लेख गरिएका छन् । प्रमुख कारणहरूमा

विवाह हुनु, आश्रित हुनु र नोकरी रहेका छन् । यो अध्यायको अर्को विशेषता काठमाडौँ उपत्यकालाई छुट्टै एकाइ मानी आन्तरिक बसाइँसराइ विश्लेषण गर्नु हो । यस उपत्यकामा जनसङ्ख्या केन्द्रीकरण अत्यधिक भएकोले देशका नीति-निर्माता र योजनाकारहरूलाई यसको छुट्टै तथ्याङ्क निकै उपयोगी हुनसक्छ । मूलतः बढी विकसित क्षेत्र (जस्तै, बागमती प्रदेश र काठमाडौँ उपत्यका) आन्तरिक बसाइँसराइको निम्ति आकर्षक गन्तव्य बनेको पाइन्छ । कृषिको निम्ति तराईमा बसाइँ सर्ने प्रवृत्ति घट्दै गएको देखिन्छ भने गैर-कृषिको निम्ति ठुला-ठुला सहरमा बसाइँ सर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । लिङ्गको आधारमा हेर्दा महिलाहरू छोटो दूरी र पुरुषहरू लामो दूरीको बसाइँसराइमा गएको देखिन्छ ।

छैटौँ, सातौँ र आठौँ अध्यायमा जनसङ्ख्याको सामाजिक पक्ष समेटिएको छ । जातजाति समूहको जनसङ्ख्या केलाइएको छैँटौँ अध्यायमा १६ ठुला समूहहरूलाई सन् १९९१ देखि सन् २०२१ सम्मको जनसङ्ख्याको आधारमा श्रेणीबद्ध गरिएको छ । सन् २०११ को जनगणनामा १२५ जातजाति समूह समावेश गरिएका थिए भने सन् २०२१ मा १४२ जातजाति अभिलेखित छन् । तिनलाई जात र जाति समूह गरी दुई सामाजिक समूहमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । सन् २००१ देखि सन् २०२१ सम्म प्रमुख पहाडी समुदायको तराईमा जनसाङ्ख्यिक उपस्थिति पनि देखाइएको छ, जुन आन्तरिक बसाइँसराइको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । साथै, यो अध्यायले सन् २००१, सन् २०११ र सन् २०२१ को जनगणनाको आधारमा काठमाडौँ उपत्यकामा नेवार समुदायको जनसङ्ख्यालाई छुट्टै चर्चा गरेको छ । पछिल्लो जनगणनाअनुसार उपत्यकाको कुल जनसङ्ख्यामा नेवार समुदायको अनुपात घटेको देखिएको छ, तर देश भरिको नेवार समुदायको जनसङ्ख्यामा यहाँको नेवार समुदायको अनुपात केही बढेको देखिएको छ । त्यस्तै, सन् २००१ र सन् २०२१ मा दलित समुदायको जनसङ्ख्याको राष्ट्रव्यापी वितरणलाई पनि अलग्गै विश्लेषण गरिएको छ । सन् २०२१ को जनगणनाको आधारमा राष्ट्रिय जनसङ्ख्यामा र प्रदेश स्तरमा भएका १५ प्रमुख जातजातिको श्रेणीगत प्रतिशत खुलाइएको छ ।

यस खण्डमा राष्ट्रिय जनसङ्ख्यामा र प्रदेश स्तरमा प्रमुख जाति र जातीय समूहहरूको अनुपस्थित जनसङ्ख्याको स्थिति पनि वर्णन गरिएको छ । विगत दुई दशकदेखि (सन् २००१ देखि सन् २०२१ सम्म) जातजातिहरूको भौगोलिक गतिशीलता समेट्नु यो अध्यायको अर्को विशेषता हो । विशेष गरी पहाडी समुदायको बसाइँसराइले तराईको जनसङ्ख्याको संरचनामा ठुलो परिवर्तन ल्याएको छ । सन् २०२१ को जनगणनाअनुसार हिमाल र पहाडका जातजातिले तराईको जनसङ्ख्याको एकतिहाईभन्दा बढी स्थान ओगटेको देखिन्छ, जबकि तराईका जातजातिहरू आफ्नो थातथलो छोडेर अन्त गएको त्यत्ति देखिँदैन ।

सातौँ अध्यायमा लेखकद्वयले भाषिक विविधताका साथै मातृभाषा, दोस्रो भाषा र पुर्ख्यौली भाषासम्बन्धी छलफल गरेका छन् । सन् २०२१ को जनगणनामा मातृभाषा नेपाली मान्नेको सङ्ख्या उल्लेख्य बढे पनि कुल जनसङ्ख्याको अनुपातमा भने केही घटेको देखिन्छ । विगतका चार जनगणना (सन् १९९१ देखि सन् २०२१ सम्म) ले प्रचलित प्रमुख पाँच मातृभाषाहरू (नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू र तामाङ) को श्रेणीगत स्थितिमा कुनै परिवर्तन नभएको देखाउँछन् । ह्योल्मो, राजवंशी, थारू, सन्थाल, शेर्पा, तामाङ, जिरेल र लिम्बू समुदायमा आफ्नै मातृभाषा बोल्ने प्रवृत्ति अत्यधिक बलियो छ । दोस्रो भाषा छैन भन्नेहरूको अनुपात सन् २०११ को तुलनामा सन् २०२१ मा निकै घटेको छ भने नेपालीलाई दोस्रो भाषा मान्नेको अनुपात उल्लेख्य बढेको छ । अन्य भाषालाई दोस्रो भाषा मान्नेको अनुपात निकै कम छ । तर यो तथ्याङ्कलाई भौगोलिक क्षेत्र र प्रदेशको आधारमा केलाइएको छैन । केलाएको भए कुन क्षेत्र र प्रदेशमा कुन भाषाको प्रचलन पहिलो र दोस्रो भाषाको रूपमा कति छ भनेर बुझ्न सकिन्थ्यो । यसले विशेष गरी शिक्षाविद्‌हरूलाई विभिन्न क्षेत्र र प्रदेशहरूमा विद्यालय तहमा माध्यम भाषा पहिचान गर्न सजिलो हुने थियो ।

सन् २०२१ को जनगणनाले पहिलो पटक पुर्ख्यौली भाषासम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर यसलाई अहिलेको मातृभाषासँग तुलना गरेको छ । आफ्नो पुर्ख्यौली भाषा नभए पनि हाल मातृभाषाको रूपमा नेपाली बोल्नेको सङ्ख्या निकै बढी छ । त्यसै गरी, पुर्ख्यौली भाषा नभए पनि हाल मैथिली र भोजपुरी भाषालाई मातृभाषा मान्नेको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य छ । अर्कोतर्फ, मगर ढुट, नेवारी, बैतडेली, अछामी र खसजस्ता भाषा पुर्ख्यौली भाषा भए पनि हाल यी भाषा नबोल्नेको सङ्ख्या पनि निकै बढी छ । मुख्यतया पहाडका (जन)जातिहरूले आफ्नो पुर्ख्यौली भाषा गुमाएको देखिन्छ ।

आठौँ अध्यायले सन् १९९१ देखि सन् २०२१ सम्म धार्मिक समूहको जनसङ्ख्याको विश्लेषण गरेको छ । साथै, अन्तर-जनगणना वृद्धिको तुलना पनि गरिएको छ, जहाँ ईस्लाम, ईसाई र किराँत धर्मावलम्बीको वृद्धि राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी देखिन्छ । भूगोलको आधारमा भन्नुपर्दा ईस्लाम तराईमा फैलिएको देखिन्छ भने किराँत पूर्वी पहाडमा फैलिएको पाइन्छ । ईसाई धर्मको फैलावट देशको सबै क्षेत्रमा देखिन्छ । यद्यपि, अझै पनि हिन्दु धर्म फराकिलो अन्तरसहित देशको सबैभन्दा ठुलो धार्मिक समूह रहेको देखिन्छ ।

लेखकद्वयले अध्याय नौमा साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धिबारे चर्चा गरेका छन् । अन्य जनगणनामा जस्तै सन् २०२१ मा पनि साक्षरताको मापन प्रयोगात्मक साक्षरता परीक्षणको आधारमा गरिएको थिएन, उत्तरदाताको जवाफको आधारमा मात्र मापन गरिएको थियो । यस अध्यायमा साक्षरता दरको तुलना सन् १९५२/५४ देखि सन् २०२१ सम्मकै गरिएको छ । साक्षरता दरमा महिला र पुरुषबीच भिन्नता उल्लेखनीय भए पनि सन् २००१ देखि

क्रमशः घट्दै गएको पाइन्छ, जुन सकारात्मक सङ्केत हो । हिमाली क्षेत्र, ग्रामीण क्षेत्र, मधेश प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा महिला-पुरुषबीचको फरक राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी देखिन्छ । जिल्लागत आधारमा हेर्दा लुम्बिनी, गण्डकी र कोशी प्रदेशअन्तर्गतका र काठमाडौँ उपत्यकाअन्तर्गतका जिल्लामा साक्षरता दर निकै माथि देखिन्छ । अर्कोतर्फ, कर्णाली, सुदूरपश्चिम, बागमती र मधेश प्रदेशअन्तर्गतका केही जिल्लामा यसको स्थिति दयनीय छ । जातजाति समूहको आधारमा हेर्दा पहाडी जात समूह, पहाडी आदिवासी समूह र पहाडी दलित समूहमा साक्षरता सन्तोषजनक देखिन्छ, जबकि तराई दलितको स्थिति सबैभन्दा कमजोर छ । शैक्षिक स्तरको उपलब्धिमा पनि देशले ठुलै फड्को मारेको देखिन्छ । सन् १९९१ देखि सन् २०२१ सम्मको स्थिति केलाउँदा माध्यमिक तहभन्दा उपल्लो शैक्षिक स्तरमा ठुलो वृद्धि भएको पाइन्छ, महिला र पुरुष दुवैमा । कलेज स्तरको उपलब्धिमा पहाडी क्षेत्र र बागमती प्रदेश अगाडि देखिन्छ । साथसाथै, सबै शैक्षिक स्तरमा महिला-पुरुषको भिन्नता उल्लेख्य रूपमा कम हुनु अर्को सकारात्मक पाटो हो । यसले देशभर शिक्षामा लैङ्गिक असमानता घटेको र सिप विकास एवम् ज्ञानको पहुँच विस्तार भएको पुष्टि गर्छ ।

दशौँ अध्यायमा लेखकद्वयले आफ्ना निष्कर्ष समेटेका छन् । हिमाली र पहाडी जिल्लामा जनसङ्ख्या वृद्धि दर घट्नुलाई ती जिल्लाबाट तराईमा भएको बसाइँसराइको प्रक्रियासँग जोडेका छन् । अबका दिनमा तराईमा जनसङ्ख्या अझ बढ्ने प्रक्षेपण गरिएको छ । पहाडबाट तराईमा हुने बसाइँसराइले (अझ त्यसमा पनि पहाडी ग्रामीण क्षेत्रबाट तराईका सहरी क्षेत्रमा हुने बढ्दो बसाइँसराइले) प्रत्येक साल पहाडमा खाद्यान्न उत्पादन घट्ने र आयात बढ्ने स्थिति देखाएको छ, जसले देशकै खाद्य सुरक्षालाई खतरामा पार्ने लेखकहरूले औँल्याएका छन् । यो प्रक्रियाले अन्ततः सहरीकरण बढाउने भएकोले आउँदा दिनमा योजनाबद्ध र व्यवस्थित सहरीकरणले प्राथमिकता पाउनुपर्ने निष्कर्ष उनीहरूको छ । यसका साथै पहाडबाट तराईमा हुने बढ्दो बसाइँसराइले तराईमा बसोबास गर्ने पहाडी जात समूह र पहाडी जनजाति समूहको अनुपातलाई उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि गरिदिएको छ । साक्षरताको सन्दर्भमा तराईका दलित र तराईका महिलामा कम साक्षरता भएकाले अबका दिनमा राज्यले यो क्षेत्रमा विशेष रणनीति अपनाउनुपर्ने तर्क लेखकद्वयले राखेका छन् । साथै, क्षमता र सिप नबढाएसम्म साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धिले मात्र केही नहुने दाबी पनि तिनले गरेका छन् ।

पुस्तकमा केही सुधार गर्न सकिने ठाउँहरू पनि छन् । तथ्याङ्कलाई भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा विश्लेषण गर्दा कहीँ हिमाल, पहाड र तराईमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ भने कहीँ हिमाल, पहाड, भित्री तराई र तराईमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । अन्तर-जनगणना तुलना गर्दा कहीँ सन् १९५२/५४ देखि सन् २०२१ सम्म समेटिएको छ भने कहीँ सन्

१९९१ देखि सन् २०२१ मात्र समेटिएको छ । यसमा एकरूपता कायम गरिएको भए उत्तम हुने थियो । लेखकद्वयले तथ्याङ्क समायोजन गरेर कम्तीमा सन् १९९१ देखि यताको तथ्याङ्कलाई प्रदेशको आधारमा विश्लेषण गरेको भए अझ सह्राहनीय हुने थियो । सन् २०११ को जनगणनाबाट साक्षरता दर ५ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको आधारमा निर्धारण गरिएको र त्योभन्दा पहिलाको जनगणनामा ६ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको आधारमा निर्धारण गरिएको हुँदा सन् २०११ र सन् २०२१ का जनगणनाले देखाएको साक्षरता दर पहिलाका जनगणनाले देखाएको साक्षरता दरसँग सिधै तुलनायोग्य हुँदैन । तसर्थ, पहिलाका जनगणनाहरूको साक्षरता दरलाई गणितीय रूपमा समायोजन गरेर अन्तर-जनगणना तुलना गरेको भए पाठकहरू लाभान्वित हुने थिए ।

साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धिलाई मातृभाषा वा घरमा प्रायः बोलिने भाषाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन, जबकि यस्तो विश्लेषण निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । धेरैजसो विद्यालयमा माध्यम भाषा नेपाली हुने भएकोले नेपाली भाषा बोलिने र नबोलिने घरका विद्यार्थीहरूलाई छुट्ट्याएर विश्लेषण गरिएको भए वस्तुस्थिति अझ प्रस्ट हुने थियो । ७५३ ओटै पालिकाको प्रमुख तथ्याङ्क अनुसूचीमा दिएको भए पाठकलाई पालिका स्तरको तथ्याङ्क लिन अर्को स्रोत खोज्न भौँतारिन पर्दैनथ्यो । पुस्तकको आवरण डिजाइन आकर्षक छैन । साथै, केही मुद्रणजन्य त्रुटि पनि पाइएका छन् । जस्तै, पृष्ठ २२ को तालिका १२ मा तराईमा सन् १९९१ देखि सन् २००१ सम्मको जनसङ्ख्याको दशकीय वृद्धि २९.८ प्रतिशत हुने पर्नेमा ९.८ प्रतिशत भएको छ । त्यसै गरी, पृष्ठ ३३ को तालिका १४ मा सन् २०२१ मा विदेशमा भई जनगणनामा अनुपस्थित हुनेहरूको सङ्ख्या २,१९०,५९२ हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको छ ।

गहन र धेरै विषयहरू छोए पनि आधारभूत तहको सङ्ख्यात्मक विश्लेषण मात्र भएकोले यो पुस्तकले तथ्याङ्कशास्त्र वा समाजशास्त्रका गम्भीर पाठकहरूको अपेक्षा पूरा नगर्न सक्छ । विभिन्न चलहरूबीच अन्तर्निहित सम्बन्ध विश्लेषण नगरिएको हुँदा गम्भीर व्याख्याको अभाव देखिन्छ । जस्तै, साक्षरता र मातृभाषाबीच सम्बन्ध, बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धि र घरमूलीको अनुपस्थितिबीच सम्बन्ध, बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धि र अभिभावकको साक्षरताबीच सम्बन्ध, घरधुरीको आकार र घरमूलीको शैक्षिक उपलब्धिबीच सम्बन्ध, घट्दो जनसङ्ख्या वृद्धि र वयस्क व्यक्तिको अनुपस्थितिबीच सम्बन्ध इत्यादि । तसर्थ, यो पुस्तक एक सामान्य मोनोग्राफभन्दा माथि उठ्न सकेको छैन । यद्यपि, यस्ता विश्लेषण भविष्यमा अन्य विज्ञहरूले गरी पुस्तक, अनुसन्धानपत्र वा लेखको रूपमा ल्याउलान् भनी अपेक्षा राख्न सकिन्छ । यो स्तरको विश्लेषणको अभावको बाबजुद नेपालको जनजणनाको तथ्याङ्कमा रुचि राख्ने आम पाठकका लागि र यसबारे अध्ययन गर्ने अनुसन्धानकर्ता र विद्यार्थीका लागि यो पुस्तक एक उपयोगी सामग्री हो ।

समग्र देशको तथ्याङ्कलाई भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेश, लिङ्ग, उमेर समूह, सहरी-ग्रामीण बसोबास र जातजाति समूहको आधारमा विश्लेषण गरिएकोले यो पुस्तक आउँदा दिनमा सरकार र यसका नीति-निर्मातालाई विकासका प्राथमिकता तय गर्न आधारशिला हुनेछ। जनगणनाले प्रस्तुत गरेको तथ्याङ्क संश्लेषण गर्ने काम हामीकहाँ कम हुने गरेकोले यो पुस्तकको प्रकाशन आफैमा एक असल अभ्यास हो भन्न सकिन्छ।

पवनकुमार सेन
हिमालय कम्प्रिहेन्सिभ रिसर्च, ललितपुर